

LITERATUURBULLETIN

Inhoud

Ontvangen/ 158

Recensies/ 159

Marjo Ramakers

Penne, I. (Red.) (2009). *Warme seks en hete chocolade. Over porno en intimiteit*/ 159

Charles Picavet

Paardekoper, B., & Rijsbergen, D. van (2008). *Slow sex. Een erotisch beschavingsoffensief*/ 160

Willy van Berlo

Hilkens, M. (2008). *McSex. De pornoficatie van onze samenleving*/ 161

Rik van Lunsen

Rudi Bleys et al. (Red.) (2008). *Lief en leed 4. Seks en relaties anders bekeken*/ 163

Luk Gijs

Seto, M.C. (2008). *Pedophilia and sexual offending against children. Theory, assessment, and intervention*/ 164

Gabriël Van Damme

Declercq, F. (Red.) (2008). *Seksuele, geweld- en levensdelicten. Psychopathologie van daders*/ 165

Ellen de Groot & Charlotte Tuijnman Raasveld

Gianotten, W.L., Meihuizen-de Regt, M.J., & Son-Schoones, N. van (Red.) (2008). *Seksualiteit bij ziekte en lichamelijke beperking*/ 167

Woet L. Gianotten

Eeltink, C., Batchelor, D., & Gamel, C. (2006). *Kanker en seksualiteit. Veranderingen en gevolgen voor de behandeling. Handboek voor verpleegkundigen*, &

Katz, A. (2007). *Breaking the silence on cancer and sexuality. A handbook for Healthcare providers*/ 169

Channah Zwiep

Dieltjens, C., & Meurs, P. (2008). *Seksuele ontwikkeling en de rol van broers en zussen. Siblingseks: spelletjes, nieuwsgierigheid, misbruik en incest*/ 170

Seksuologische Tijdschriften/ 172

Ontvangen

Buijs, L., Hekma, G., & Duyvendak, J.W. (2009). *Als ze maar van me afblijven. Een onderzoek naar antihomoseksueel geweld in Amsterdam*. Amsterdam: University Press, 151 pag., € 22,50.

Clulow, C. (2009). *Sex, attachment and couple psychotherapy. Psychoanalytic perspectives*. London: Karnac, 243 pag., £ 16,99.

Di Nicola, A., Cauduro, A., Lombardi, M., & Ruspini, P. (2009). *Prostitution and human trafficking. Focus on clients*. New York: Springer, 255 pag., US\$ 109,00.

Gelder, P. van (2008). *Transgenders en prostitutie. Een Haagse nachttocht*. Utrecht: de Graaff, 128 pag., € 19,95.

Gigi Durham, M. (2008). *The Lolita effect*. New York: Overlook Press, 286 pag., £ 8,99.

Giles, J. (2008). *The nature of sexual desire*. Lanham: University press of America, 218 pag., £ 14,99.

Hertlein, K.M., Weeks, G.R., & Gambescia, N. (2009). *Systemic sex therapy*. New York: Routledge, 423 pag., US\$ 44,95.

Laws, D.R., & O'Donohue, W.T. (2008). *Sexual deviance. Theory, assessment, and treatment*. New York: Guilford, 642 pag., US\$ 70,00.

Tenfelde, A. (2008). *Hoe 'het' werkt. Het vrouwenorgasme, de mannentepel en andere aangename zaken*. Amsterdam: Contact, 191 pag., € 16,95.

Recensies

Penne, I. (Red.) (2009). **Warme seks en hete chocolade. Over porno en intimiteit**. Antwerpen: Garant, 160 pag., € 19,00.

Tijdens het congres van de Nederlands Vlaams Federatie voor Seksuologie (NVFS) in Antwerpen op 6 maart 2009 moedigde de voorzitter van de Vlaamse Vereniging voor Seksuologie, Ilse Penne, de bezoekers aan om toch vooral ook de boekenstand te bezoeken, en met name het boekje *Warme seks en hete chocolade* eens in te zien. Gezagsgetrouw als ik ben en niet vies van chocolade spoedde ik mij dan ook naar de stand. Ik besloot het wat nare bijgevoel bij deze slukreclame te negeren en het boekje aan te schaffen als geste van waardering naar de Belgische VVS. Bovendien was ik geboeid door een aantal sprekers tijdens het congres, en het leek me nuttig nog eens wat dingen na te kunnen slaan.

Het boek is een compilatie van 10 hoofdstukken door 9 auteurs: 8 Belgische VVS-seksuologen en de voorzitter van de Nederlandse NVVS. Ilse Penne legt in de inleiding uit dat het boekje een vervolg is op de Valentijnsdag-actie in 2008 toen de VVS een pamflet uitgaf met dezelfde titel. Daarin ageerde de VVS tegen de in hun ogen eenzijdige beeldvorming van lekkere seks. De Vlaamse seksuologen hebben na die actie de smaak te pakken gekregen en hebben hun 'buikgevoel' (bezorgdheid) neergelegd in een boek.

Peter Leusink opent met een citaat: "De jeugd van tegenwoordig houdt van luxe. Ze heeft slechte manieren, veracht alle gezag, heeft geen respect en kletst maar terwijl ze zou moeten werken. Jongeren spreken hun ouders tegen, kletsen in gezelschap, schrokken aan tafel, en tiranniseren hun leraren." Als hij even verderop opmerkt dat deze tekst van de Griekse filosoof Socrates uit de 5^e eeuw voor Christus is, heeft hij de lezer meteen te pakken. Na een korte inleiding over het debat over de pornificering in Nederland sinds 2006, voert hij een aantal data op uit het RNG onderzoek *Seks onder je 25^e* van Hanneke de Graaf en anderen (2005) en uit de *Visietekst Kinderen, jongeren en hun ouders* van de Vlaamse Telidja Klai (2008). Leusink lijkt zich geen zorgen te maken, althans niet meer dan de zorgen van alle tijden van volwassenen over de volgende generatie; wel wijst hij op een kleine kwetsbare groep.

Ilse Penne neemt het volgende hoofdstuk voor haar rekening. Zij schrijft vlot, wat vooringenomen en (daardoor?) wetenschappelijk niet altijd even helder, en uit vooral haar bezorgdheid. De eerlijkheid gebied, dat ik lange tijd diezelfde zorgen had, maar tijdens het congres enigszins gerustgesteld werd. De onderzoekingen die we daar op dit moment over hebben wijzen blijkbaar uit dat de meeste kinderen en volwassenen in staat zijn een onderscheid te maken tussen dat wat ze zien in clips en pornofilms en dat wat ze privé willen. En daar besluit Penne uiteindelijk ook mee: "Heb extra oog voor kwetsbare personen die minder assertief zijn."

Koen Baten, die op het congres sprak over een klassieke psychoanalytische behandeling van seksverslaving, doet dat in dit boek nog een keer dunnetjes over. Een erg theoretische verhandeling in wat wollige taal. Over allerlei hormonen worden feiten vermeld, die niet kloppen en/of slordig zijn opgeschreven, zoals op pagina 41: "Oestrogenen vormen daarentegen veeleer de verleidingshormonen en zijn de meeste bekende vrouwelijke hormonen. Het beïnvloedt het vrouwelijk verlangen en maakt ontvankelijk voor het seksuele genieten."

Luc Zwanepoel was uiterst plezierig om naar te luisteren tijdens het congres, maar iets minder makkelijk te lezen als hij het heeft over 'Seksonomixx', ofwel de economie van de seksualiteit. Een originele gedachte om voor seksualiteit een marktequilibrium weer te geven in een curve van vraag en aanbod: de prijs en de hoeveelheid die op een vrije markt tot stand komen. Hij past een aantal economische principes toe op seks, en komt tot de conclusie dat er "een wezenlijke dichotomie tussen vrouwelijk erotiek en mannelijk porno bestaat. Dit maakt mannen overbodig en het zal leiden tot een nieuw evenwicht en prijs op de markt van het huwelijk en de seksuele relaties." Afwachten dus, want economische voorspellingen kennen ook hun grenzen weten we inmiddels.

Gerard Gielen begint aardig met internet stukjes vol met radeloosheid en onmacht van mannen en vrouwen met een in hun ogen lelijk lichaam. Hoewel er voortdurend naar warme seks wordt verwezen wordt nergens duidelijk wat hiermee nou precies bedoeld wordt. Er worden vervolgens allerlei losse weetjes over lichaamsbeeld achter elkaar gezet, en hij besluit met een casus van een man met een erectiele disfunctie en vermijding met als gevolg een onzekere vrouwe-

lijke partner. Voor seksuologen geen nieuws.

Het pareltje van dit boek is geschreven door Alexander Witpas, criminoloog-seksuoloog, die tijdens het NVFS congres deelnam aan de forumdiscussie. Ik herinner me zijn opmerking toen dat de zoete overgeromantiseerde Amerikaanse soaps net als pornofilms een vertekend beeld geven van hoe het in de meeste seksuele relaties er aan toe gaat, en dat daar niemand tegen protesteert. Diezelfde lijn volgt hij in dit hoofdstuk. Absoluut de moeite waard om te lezen, in heldere prikkelende taal analyseert hij de weerstand tegen porno, en besluit met wat ons volgens hem “wel te doen staat als kritiek geven op porno niet helpt”. Lezen dit hoofdstuk!

Hilde Toelen en An de Lamper vullen 2 hoofdstukken. Een gaat over seksualiteit van vrouwen tijdens zwangerschap en post partum. Het andere over seks van alleenstaanden. In deze categorie worden *one-night stands*, prostituanten en minnaars bij elkaar gezet. Beide hoofdstukken zijn geschreven voor cliënten, met allerlei stappenplannen en goed bedoelde maar nogal bevoogdende adviezen zoals fantasietraining: “Na een tijd vermindert het lezen van erotisch getinte verhaaltjes, want de eigen verhaaltjes komen meer en meer op de voorgrond.” Voor seksuologen is hier geen nieuws.

Katelijne Michielsen beschrijft “waarheidsgetrouw het verhaal van een echtpaar op leeftijd dat na lang aarzelen en na langdurige onduidelijkheid over waar ze met hun probleem terecht konden, in sekstherapie is gekomen.” Een voor seksuologen herkenbare casus van een man met erectiele disfunctie in een langdurige stabiele relatie, die in de gesprekken met de psychotherapeut-seksuoloog ontdekt dat er in zijn persoonlijkheid/karakter aspecten zitten, die hem niet alleen tijdens seks hinderen, en waar hij vervolgens in de therapie mee aan de slag gaat. Michielsen beschrijft helder en vlot leesbaar een aantal sessies, en rond af met een pleidooi voor “meer openheid binnen de medische wereld voor het werk door klinisch-seksuologen”, zonder duidelijkheid te verschaffen over wie de titel klinisch seksuoloog voert. Zij zelf staat vermeld als psycholoog-seksuoloog-psychotherapeut.

Ilse Penne sluit het boek af met een recept voor goede seks in 6 stappen, waarbij volgens haar de “enige weg naar langdurige goede seks is via intimiteit.” Hoewel ik als seksuoloog ook erg gefocust ben op intimiteit, heb ik tijdens het congres en tijdens het lezen van dit boek toch ook weer de betrekkelijkheid daarvan ervaren. Het blijft een uitdaging om met open vizier breed te blijven kijken, denken en handelen, of dat nou als hulpverlener, voorlichter, docent of onderzoeker is. En dat brengt me dan ook meteen bij de waarde van een boek als dit. Het is informatief bedoeld voor een breed publiek, en biedt daardoor voor seksuologen inhoudelijk weinig nieuws. Maar doordat deze groep - voornamelijk Vlaamse - collega's zich als professionals uitsprekt over een maatschappelijke hype als porno, brengt dit seksuologen met de samenleving en met elkaar in debat. En dat is nuttig, niet alleen omdat het helpt de mening te vormen, maar ook de zichtbaarheid van seksuologen verbetert.

Marjo Ramakers, arts

Literatuur

Graaf, H. de, Meijer, S., Poelman, J., & Vanwesenbeeck, I. (2005). *Seks onder je 25°. Seksuele gezondheid van jongeren in Nederland anno 2005*. Delft: Eburon
Klai, T. (2008). *Visietekst kinderen, jongeren en hun ouders*. Antwerpen: Sensoa

Paardekoper, B., & Rijsbergen, D. van (2008). **Slow sex. Een erotisch beschavingsoffensief**. Stichting Waterland, 102 pag., € 10,00.

Het boekje “Slow sex” is uitgegeven door de Stichting Waterland, een naar eigen zeggen “progressieve denktank die de linkse leegte te lijf gaat.” De term *slow sex* is bedacht naar analogie van *slow food*. In het boekje wordt nergens uitgelegd wat *slow sex* precies betekent, behalve dat het gaat om “een langzame beleving van seksualiteit en lust.” Wel wordt meteen ook gepleit voor een *slow sex*-beweging die zich verzet tegen de eenvormige manier waarop de seksbeleving wordt neergezet door de industrie. Nu ik het boek gelezen heb, zou ik zelf *slow sex* definiëren als een creatieve en aandachtsvolle manier van het beleven van seksualiteit, teneinde het ultieme genot te bereiken, waarin iemand zichzelf verfijnt en ontwikkelt en die kritisch is naar wat er aan beelden van seksualiteit wordt geleverd door – vooral – de porno-industrie.

Het boekje begint na de inleiding met een miniverhandeling over seksualiteit en lust. À la Foucault worden vertoegen geïnventariseerd die het westerse denken over en de beleving van seksualiteit hebben gevormd. Daarin wordt vooral aandacht besteed aan het christelijke en het psychoanalytische denken over seksualiteit. De christelijke moraal wordt weggezet als antiseksueel. Alleen binnen het huwelijk mag gesekst worden en dan nog alleen in het missionaristandje om nageslacht te produceren. Lust is uit den bozen. Voor het gemak wordt het islamitische denken op dezelfde hoop gegoooid. In de psychoanalyse wordt lust vooral gezien als basale drift, die omgevormd moet worden tot energie om vorm te geven aan de samenleving. Maar het maatschappelijk ideaal wat vorm moet krijgen, is wel gebaseerd op een duurzame heteroseksuele relatie en het sluit nauw aan bij de christelijke traditie. Daartegenover wordt de *ars erotica* gesteld, de oosterse traditie van seksualiteit als levenskunst. Het gaat om “een oefening in zelfbeheersing en zinnelijkheid, teneinde het ultieme genot deelachtig te worden zonder zichzelf door de drift te laten uitputten of meeslepen.” Dit wordt door de auteurs gebruikt als basis voor een nieuwe seksuele ethiek, die verder gaat dan ‘als beide partners toestemmen, dan mag alles’.

Met dit uitgangspunt wordt eerst gekeken naar het seksleven zelf en vooral de effecten van de seksuele revolutie daarop. De auteurs delen niet de mening van conservatieve denkers die vinden dat de seksuele revolutie alleen heeft geleid tot bandeloosheid en echtscheidingen. Wel erkennen ze dat het wegvallen van oude kaders en regels ervoor heeft gezorgd dat er meer eisen worden gesteld aan het vermogen tot zelfregulering. Niet iedereen kan even goed

met de verworven vrijheden omgaan, “[o]ngewenste intimiteiten, seksueel misbruik en respectloos en onverantwoordelijk gedrag vormen de keerzijde van de seksuele bevrijding”. Om deze reden pleiten de auteurs voor een nieuwe seksuele etiquette. Zij stellen voor om daarvoor een commissie van seksuologen bij elkaar te roepen.

Hierna volgen twee hoofdstukken die ingaan op de pornificatie van de samenleving. Hierbij wordt Ariel Levy’s “Female chauvinist pigs” (2005) aangehaald om de rol van vrouwen zelf hierin te belichten. De *female chauvinist pigs* zijn vrouwen die de mannelijke blik op seksualiteit overnemen. Ook het feminisme krijgt ervan langs, omdat dat zich verzette tegen negatieve uitwassen van mannelijke seksualiteit, maar geen positief alternatief had voor vrouwelijke seksualiteit. In porno, maar ook in mainstream culturele uitingen wordt de opwindende van vrouwen zelf nauwelijks verbeeld. Sterker nog, de seks die commerciële porno ons voorschotelt is vaak bloedeloos en kil. Toch denken de auteurs dat ‘goede porno’ ook kan inspireren en emanciperend kan werken voor mensen met afwijkende seksuele identiteiten. Dan moet het wel voldoen aan drie criteria, namelijk instemming, gelijkwaardigheid en een combinatie van creativiteit en aandacht.

Vervolgens wordt ingegaan op de politieke verontrusting over de seksualiteit van jongeren. Het beeld van losgeslagen jeugd die seks als consumptieartikel gebruikt, wordt door de auteurs gelukkig genuanceerd. Zij laten zien dat over het algemeen jongeren prima in staat zijn om hun liefdesleven verstandig vorm te geven. Toch maken zij zich ook zorgen over jongeren, vooral naar aanleiding van het rapport van de American Psychological Association (APA, 2007) over de seksualisering van meisjes. In de media wordt vaak een stereotiep beeld van mannen, vrouwen en seks geboden. Voor sommige jongeren kan dit negatieve gevolgen hebben. Aan de andere kant is duidelijk dat de stereotiep beeldvorming niet alleen uit de media komt.

Tot slot wordt in het laatste hoofdstuk het voorgaande nog eens kort herhaald en aangevuld met wat aanbevelingen. Allereerst moeten we seksualiteit en lust als iets positiefs waarderen. Voorlichting blijft noodzakelijk, maar deze moet aangevuld worden met media-educatie. Het tegengaan van (de effecten van) seksualisering kan door bijvoorbeeld empowerment-programma’s, maar vooral door alternatieve beeldvorming. Daarnaast willen ze een soort kijkwijzer voor porno, die kan waarschuwen voor bijvoorbeeld gewelddadige seks. Ook zou er meer controle moeten zijn op de arbeidsomstandigheden in de seksindustrie. Als laatste pleiten ze voor een *slow sex* beweging, zoals ik aan het begin van deze recensie al zei, een beweging die vorm kan geven aan een erotisch beschavingsoffensief.

Het boekje gaat niet over wat wij weten van seksualiteit, maar over wat wij ervan vinden of zouden moeten vinden. Het is een pamflet waarin gepleit wordt voor een nieuwe seksuele moraal. Dat geeft veel mogelijkheden om ook van dit pamflet iets te vinden. Er zijn allerlei dingen waarover ik kritisch ben. Het is vaak kort door de bocht geschreven en er worden hier en daar fouten gemaakt. Binnen de islam wordt er bijvoorbeeld heel anders gedacht over seksueel

genot dan binnen het christendom. Volgens de islamitische leer hebben vrouwen recht op seksueel genot en is het zelfs een reden voor echtscheiding als hun echtgenoten dat genot niet weten te bewerkstelligen. Ik ben als cultuurpsycholoog ook altijd huiverig voor het grijpen naar oosterse tradities, vooral als alleen verwezen wordt naar westerse bronnen over die tradities. Het is erg makkelijk om dingen verkeerd te interpreteren. Bijvoorbeeld werd van de Kama Sutra vorig jaar duidelijk dat deze niet bedoeld was als handboek voor seks (gelukkig maar, want niet alle aanwijzingen zijn op te volgen zonder serieuze gezondheidsrisico’s), maar als persiflage op een ouder boek over het besturen van een rijk. Ik mis tot slot de geilheid in het boek. Als alternatief voor porno wordt in het eerste hoofdstuk een gedicht van Erika Dedinszky weergegeven. “Gedichten laten immers meer ruimte voor verbeelding dan (porno-)illustraties”. Maar ik word niet opgewonden van het gedicht, hoe prachtig ik het ook vind.

Alle kleine op- en aanmerkingen daargelaten gaat het natuurlijk vooral over de inhoud van de nieuwe seksuele moraal die wordt voorgestaan. Hoewel ik de moraal, zoals ik hierboven heb verwoord in de definitie van *slow sex*, in principe sympathiek vind overkomen, ben ik er uiteindelijk ook kritisch over. Want iedere moraal heeft slachtoffers en de slachtoffers van de *slow sex* moraal zie ik ook al aankomen. De stumpers bij wie het niet (altijd) lukt om het ultieme genot te bereiken, omdat bijvoorbeeld de creativiteit of de aandacht onvoldoende is, zullen de wachtkamers van toekomstige seksuologen bevolken. Ik zie daarom veel meer in het principe dat door de auteurs wordt afgewezen omdat het tekort zou schieten: “Alles mag, als iedereen ermee instemt”, of nog liever (naar mijn overleden peetoom, aan wie ik veel van mijn levensfilosofie te danken heb): “Alles mag, als het maar lekker is”. En dat is al lastig genoeg!

Charles Picavet, psycholoog

Literatuur

APA (2007). *Report of the APA Task Force on the Sexualization of Girls*. Washington: American Psychological Association.

Levy, A. (2005). *Female chauvinist pigs. Women and the rise of the raunch culture*. New York: Free Press.

Hilkens, M. (2008). **McSex. De pornificatie van onze samenleving**. Amsterdam/Antwerpen: Veen, 208 pag., € 17,90.

Als je op Google de zoekwoorden ‘woman’ en ‘horse’ intypt, gaat de eerste link die je aantreft over vrouwen die seks hebben met dieren. Niet alleen met paarden, maar ook met zwijnen, honden en slangen. Het bekijken daarvan is gratis. Dit is een van de vele voorbeelden die Myrthe Hilkens aanhaalt in haar boek “McSex. De pornificatie van onze samenleving”, om aan te geven hoe wijdverbreid de seksualisering, en meer in het bijzonder de pornificatie, in onze maatschappij is doorgedrongen. Hilkens maakt zich zorgen over de invloed daarvan, vooral op jongeren.

Het boek is een kaleidoscopisch verslag van journalistiek speurwerk, korte interviews met - voornamelijk - jongeren, eigen ervaringen, meningen van deskundigen en onderzoeksresultaten. Het boek begint met de geschiedenis van haar oma, die in de jaren vijftig vastzit in een ongelukkig huwelijk, zwanger wordt in een buitenechtelijke relatie, en de daaropvolgende mislukte abortus door een 'engeltjesmaakster' psychisch nooit meer te boven is gekomen. Met dit verhaal wil Hilkens aantonen dat de seksuele vrijheden die we nog niet zo lang geleden verworven hebben een groot goed zijn. Tegenwoordig hoeven we met een slecht huwelijk geen genoegen meer te nemen, is zwanger worden buiten het huwelijk geen schande meer en kunnen we voor een zelfgekozen abortus terecht in een veilige kliniek. Maar het verhaal van haar oma is ook de opmaat voor de vraag of die vrijheden niet te ver zijn doorgeschoten.

Hilkens beschrijft een aantal in haar ogen minder gunstige ontwikkelingen. We worden dagelijks geconfronteerd met een overvloed aan seksuele beelden, die ook nog eens meestal uitermate stereotiep zijn. Die beelden worden bepaald door mooie, jonge, te slanke en gefotoshopte vrouwen, waardoor een doorsnee meid met een Nederlands postuur onrealistische verwachtingen heeft van het vrouwelijke ideaalbeeld. We zijn slechts enkele muisklikken verwijderd van een gigantische hoeveelheid porno op internet. De vrouwenemancipatie heeft daar geen enkele vat op gekregen, want nog steeds draait de mainstream porno om het genot van de man, en is de vrouw het instrument om dat genot te bewerkstelligen. Bijkomend effect van de overdaad aan porno zou zijn dat porno ook steeds extremer moet worden om bij de veelgebruikers nog tot opwindende te leiden. Zie het voorbeeld over de paardenseks. Hilkens betoogt dat de liberalisering van seksualiteit - en daarmee samenhangend - de overvloed aan seksuele beelden, heeft geleid tot een sfeer waarin seks welhaast een verplicht nummer is geworden. Terwijl seks vroeger een taboe was, lijkt het er nu op dat het niet hebben van seks een taboe is. Hilkens haalt haar eigen studententijd aan, waarin status werd ontleend aan de hoeveelheid seks die je had gehad, en het levensmotto kon worden omschreven als 'ik neuk, dus ik besta'. Met als gevolg pijn bij het vrijen en depressieve klachten. En dat is dan moeilijk toegeven tegenover je medestudenten. In een dergelijke sfeer is eigenlijk helemaal geen sprake meer van seksuele vrijheid, maar is seksueel gedrag even opgelegd als de kuisheid van vroeger. Hilkens ondersteunt haar betoog met resultaten uit wetenschappelijk onderzoek, voor zover voorhanden. Zo haalt ze onder andere het Amerikaanse APA-rapport aan over de gevolgen van seksualisering voor meisjes, en Nederlandse onderzoeken naar mediagebruik van jongeren, de invloed van sexy videoclip op attitudes over seks, en de invloed van glossy's op het zelfbeeld van meisjes. Maar, zoals ze zelf aangeeft, 'als het gaat om de gedrags-effecten die optreden bij jongeren als ze programma's zien met een seksuele lading, zou ik willen spreken van een teleurstellende hoeveelheid rapporten.'

Grootschalig Nederlands onderzoek is er inmiddels wel, bestaande uit een aantal deelonderzoeken die zijn uitgevoerd door de Rutgers Nisso Groep, Movisie, het Neder-

lands Jeugdinstituut en E-Quality. Uit dit onderzoek blijkt onder meer dat er een verband is tussen het kijken naar porno en seksuele ervaring van jongeren, zien jongeren ongelijkwaardige sekserollen die ze in hun dagelijks leven tegenkomen bevestigd in de media, en is er een verband tussen het lezen van glossy's en ontevredenheid over het uiterlijk bij meisjes. Het verband tussen seksueel gedrag, seksuele beleving en welzijn enerzijds en mediagebruik anderzijds hangt echter sterk samen met de mate waarin jongeren mediabeelden realistisch (is het 'echt' wat je in de media ziet) of relevant (kun je er wat van leren?) vinden. Risicogroepen zijn vooral Turkse en Marokkaanse jongeren, omdat zij thuis een dubbele moraal en ongelijkwaardigheid vaker tegenkomen en minder effectief worden voorgelicht als het gaat om seksualiteit en mediagebruik. Overigens konden ook in dit onderzoek geen effecten worden aangetoond, omdat het hier om een eenmalige meting ging. U gaat over dit onderzoek ongetwijfeld meer lezen in dit tijdschrift.

Hilkens heeft geen gebruik kunnen maken van de resultaten van deze studie, simpelweg omdat de (deel)rapporten later zijn verschenen dan haar boek. Enerzijds ondergraaft dit manco haar boodschap. Hoe schadelijk is seksualisering dan wel pornificatie nu eigenlijk voor de Nederlandse jeugd? In feite heeft ze daar geen afdoende antwoord op, behalve dan met gegevens uit buitenlands onderzoek (die overigens ook nog eens de nodige methodologische mankementen vertonen), een enkele kleinschalige experimentele studie en de ervaringen van deskundigen. Voor een deel worden haar vermoedens door het recente onderzoek wel bevestigd, maar de veronderstelde schadelijkheid gaat zeker niet voor alle jongeren op, en heeft met meer factoren te maken dan alleen mediaconsumptie op zich. Anderzijds denk ik dat niet de wetenschappelijke onderbouwing de forte is van haar betoog. Hilkens, en met haar medestanders als Sunny Bergman van Beperkt Houdbaar en de opstellers van "Slow sex", constateert een fenomeen, namelijk een toename van stereotiepe, lelijke, dan wel platte seks in het openbare leven. McSex staat voor de seksvariant van fastfood: een instante, smakeloze, kleffe hap. Daar heeft Hilkens een mening over, en die steekt ze niet onder stoelen of banken. Ze gaat voor smaakvolle, liefdevolle en intieme seks, en dat komt ze te weinig tegen. Haar missie is om jongeren te wapenen tegen de lelijkheid van de beelden, tegen de eenzijdigheid en stereotypering en vrouwonvriendelijkheid ervan. Dat kan door jongeren mediawijs te maken, ze adequate seksuele voorlichting te geven die verder gaat dan de technische kanten van soa-preventie en ze eventueel te voeden met alternatief beeldmateriaal.

Haar boek moet dan ook meer gelezen worden als een pamflet dan als een wetenschappelijk betoog. Ze heeft niet het laatste woord over de negatieve gevolgen van seksualisering, maar ze is wel een journalist met een vlotte pen, die haar mening overtuigend genoeg kan overbrengen (hoewel ik mij wel af en toe door stijlbreuken en tenenkrommende beeldspraak moest worstelen, zoals 'de kneepjes van het prostaatmelken'). Haar conclusie is dat de seksuele revolutie niet is voltooid, en dat vrijheid op het terrein van de seks is verworven tot onverschilligheid. En ze vindt dat het tijd

wordt voor een nieuwe seksuele revolutie. Peter Leusink zegt in zijn voorwoord dat kritiek op pornificatie niet vraagt om óntseksualisering, maar om vernieuwde zingeving van de seks. Hoe die zingeving er dan uit moet zien is de vraag, maar als het gaat om meer vrolijke, vrouwvriendelijke en gevarieerde seksuele beelden, dan ben ik het daar helemaal mee eens.

Willy van Berlo, psycholoog

Rudi Bleys et al. (Red.) (2008). **Lief en leed 4. Seks en relaties anders bekeken.** Antwerpen: Garant/Sensoa, 160 pag., €20,00.

Sensoa, het Vlaamse service- en expertisecentrum voor seksuele gezondheid en HIV, zeg maar de Vlaamse Rutgers Nisso Groep, geeft al een aantal jaren een jaarboek uit onder de titel “Lief en Leed”, met daarin een keur aan beschouwende artikelen over allerlei aspecten van seksuele gezondheid, afgewisseld met tal van meningen, feitjes, weetjes en poëzie” (Stijn Vranken). Dat alles aantrekkelijk vormgegeven in een prettige journalistieke stijl en met een wijde blik op niet alleen het Vlaamse, maar ook het Nederlandse sociaal seksuologische landschap (Charles Picavet is de Nederlander in de redactie).

De geruchten gaan dat om economische redenen dit wel eens de laatste “Lief en Leed” zou kunnen zijn. Volgens mij een groot verlies. “Lief en Leed” bezorgt de lezer niet alleen enkele uren leesplezier van niveau, maar zou verplichte kost moeten zijn voor iedereen die beroepshalve meent iets van en over seksuele gezondheid te moeten weten.

De nadruk in “Lief en Leed” ligt op maatschappelijke aspecten van seksuele gezondheid. Dat is historisch gezien logisch en doet bijna terugverlangen naar de tijd waarin het NISSO (Nederlands Instituut voor Sociaal Sexuologisch Onderzoek) zich vooral profileerde op de laatste drie letters van het acroniem. Lief en leed is duidelijk met zorg en liefde gemaakt; redactie en auteurs zijn evident deskundig. Ik heb ze maar op een enkel foutje kunnen betrappen. Dat ene foutje maar meteen rechtgezet: op pagina 6 staat in het zeer lezenswaardige “jaaroverzicht” dat de “nieuwe richtlijn” van de WHO over vergeten van de pil in Nederland is overgenomen. Weliswaar is dat door het Nederlands Huisartsgenootschap (NHG) tamelijk klakkeloos gedaan, maar de Stichting Anticonceptie Nederland (SAN) en SENSE hebben zich daar duidelijk tegen verklaard, omdat de WHO richtlijn op evidence based drijfzand is gebaseerd en de aloude zeven-dagenregel (zie www.anticonceptie-online.nl) door deze organisaties als veel betrouwbaarder wordt beoordeeld. De vereniging van gynaecologen (NVOG) heeft nog geen duidelijk standpunt ingenomen.

In deze jaargang van “Lief en Leed” staat onontkoombaar het debat over seksualisering en pornificatie centraal. Het dossier daarover beslaat liefst 61 pagina’s. Dat zou best wat korter gekund hebben, gezien de vele herhalingen van manifesten en meningen die in de media al uitgemolken zijn. Toch is het absoluut de moeite waard, al was het alleen maar

door de ontspannen en relativerende toon van de meeste bijdragen. Dat begint al in het voorwoord waarin gelukkig a priori wordt vastgesteld dat absoluut niet vaststaat dat het visuele geweld van de porno-industrie effect heeft op attitudes en seksueel gedrag van jongeren en waarin terecht wordt geconstateerd dat het gedoe over seksualisering “geen alibi mag zijn om allerlei verworvenheden terug te schroeven”.

Twee bijdragen van respectievelijk de filosoof-historicus Rudi Bleys en de bekende universitair docent homo- en lesbische studies aan de UVA, Gert Hekma, maken het dossier echt de moeite waard. Rudi Bleys’ essay, getiteld “Seksualisering, van ‘moral panic’ naar kritische reflectie”, is briljant en geeft een zindelijke middenweg aan tussen “de gewetenloze zorgeloosheid van de marketeers en het alarmistische discours”. Bleys grijpt terug op Foucault en de factoren die volgens deze maakten dat seksualiteit werd geïncrimineerd. Hij concludeert dat ondanks de seksuele revolutie en het feminisme de “pedagogisering van kinderlijke seksualiteit mogelijk alleen maar is versterkt, wat moge blijken uit de kreten van onmacht tegenover surfende kinderen die makkelijker dan de ouders zelf hun weg vinden in het grenzeloze en mateloze universum van cyberporn”. De volgende hartenkreet van Bleys heeft dan ook mijn volledige instemming: “In plaats van zich druk te maken over de vele vormen van seksuele inventiviteit en creativiteit, zou men aan jongeren de tools kunnen aanbieden die hen toelaten als kritische consumenten te opereren en te navigeren in het pornografisch universum”. Dat sluit wat mij betreft naadloos aan bij de in onderzoek herhaaldelijk gedane bevinding dat alleen sommige jongeren met een gebrekkige basis in het affectief domein mogelijk geneigd zijn tot kopieergedrag van instrumenteel en seksistisch seksueel gedrag.

Er is ook verstandige taal van Gert Hekma die zijn soms wat vermoeiende gekoketteer met het anonieme MSM universum grotendeels overstijgt. Hij legt in zijn essay “Seksualisering is een alibi” wat mij betreft de vinger op de zere plek als hij impliciet concludeert dat Plasterk en Rouvoet elkaar moeiteloos gevonden hebben in hun wens om seksuele vrijheden te beperken. “Er waait sinds tien jaar een puriteinse wind door de Nederlandse politiek met nare en niet te voorziene gevolgen”. Een zin die ik zelf verzonnen zou willen hebben, wil ik de lezer niet onthouden: “Dezelfde minister Plasterk die zich zo’n zorgen maakt over seksualisering, wijst voorlichting op scholen over homoseksualiteit af omdat het zich op kerntaken als taal en rekenen moet concentreren, maar stelt wel 10 miljoen euro beschikbaar voor godsdienstlessen op openbare scholen, kennelijk wel een kerntaak.” Als we het nou eens allemaal deden; godsdienst- en humanistisch onderwijs en onderwijs over alle aspecten van seksuele gezondheid (inclusief homoseksualiteit en seks in de media), op alle scholen – openbaar en vooral ook bijzonder (christelijk en islamitisch)??

Maar er staat nog veel meer in “Lief en Leed”; geschiedenis bijvoorbeeld - een prachtig stuk over syfilis in de 15^e eeuw van Jean-Jacques Amy, emeritus hoogleraar gynaecologie en editor van het European Journal of Contraception and Reproductive Health Care. Aardige les voor de 21^e eeuw:

“Alleen als zij tot het gewone behoren wordt naar zieken (en naar seksueel anders doenden en/of denkenden? [RvL]) met een beschuldigende vinger gewezen. Prelaten en hovelingen worden niet zo ernstig beoordeeld.”

Moedersterfte, seksuele gezondheid van mannen met HIV, homoseksuele identiteiten in het HAART tijdperk, holi-adoptie, de beoordeling van seksueel gedrag van kinderen, ervaringen met seksueel en eerge relateerd geweld van asielzoekers, seks in de reclame, seks in de literatuur, seks in de cinema, seks op internet, zo maar een greep uit de vele onderwerpen die in “Lief en Leed” de revue passeren. Dolle Mina blijkt ook in Vlaanderen te hebben bestaan, zo leer ik telkens wat bij.

Lees het, maar koop het vooral: www.sensoa.be. Het is ook te bestellen via de boekwinkel. Lief en Leed moet blijven!!!

Rik van Lunsen, arts

Seto, M.C. (2008). **Pedophilia and sexual offending against children. Theory, assessment, and intervention.** Washington: American Psychological Association, 303 pag., € 56,95.

De psycholoog Michael Seto is werkzaam aan het bekende Centre for Addiction and Mental Health (CAMH) in Toronto, waar onder meer Howard Barbaree, Ray Blanchard en Ken Zucker collega's van internationale faam zijn. Seto heeft een mooi boek geschreven over pedofilie en geeft een goed overzicht van de stand van zaken.

Allereerst merkt Seto op dat pedofilie maatschappelijk controversieel en emotioneel beladen is. Een onderwerp dat vaak met weinig oog voor nuance wordt benaderd. Met zijn boek hoopt hij op basis van een integratief en genuanceerd wetenschappelijk overzicht ook bij te dragen aan een meer humane bejegening van de mens met pedofilie door onze samenleving. Om die nuancering aan te brengen, besteedt Seto allereerst terecht veel aandacht aan de definitie van pedofilie en aan het onderscheid met pedoseksueel gedrag. Vervolgens behandelt Seto diagnostische methodes in hoofdstuk 2. Hij staat stil bij de voor- en nadelen van zelfrapportage, gedragsmaten, het diagnostische gebruik van de polygraaf en penisplethysmografie en beeldvormende technieken. Eén conclusie van Seto wil ik de lezer van dit tijdschrift niet onthouden: “For these reasons, and especially for its predictive value, I believe phallometry is the preferred method for assessing pedophilia in a clinical or correctional settings.” (p. 43). In het licht van deze conclusie is het opmerkelijk dat penisplethysmografie weinig of niet gebruikt wordt in de Lage Landen bij de diagnostiek van pedofilie.

Na in hoofdstuk 2 de vraag beantwoord te hebben ‘Hoe te meten?’, is in hoofdstuk 3 de vraag aan de orde ‘Wie hebben we tot nog toe gemeten?’. Zelfgeïdentificeerde pedofielen, klinische en criminele groepen zijn tot nog toe aan onderzoek onderworpen. De eerste groep is duidelijk ondervertegenwoordigd binnen het gangbare onderzoek. Seto betoogt terecht dat generalisaties niet zonder meer over deze drie groepen gemaakt kunnen worden (al gebeurd dat

helaas vaak wel). Gewapend met de kennis van de eerste drie hoofdstukken bespreekt Seto in hoofdstuk 4 en 5 de etiologie van seksueel misbruik van kinderen, respectievelijk van pedofilie. Een wat paradoxale conclusie dringt zich hierbij op aldus Seto. Weliswaar weten we dat psychopathie/antisociale persoonlijkheidsstoornis en pedofilie belangrijke determinanten zijn van pedoseksueel gedrag, maar onze kennis van de etiologie van pedofilie blijft erg beperkt. Wie vertrouwd is met CAMH's recente werk (bijvoorbeeld: Blanchard et al., 2006), zal niet verbaasd zijn dat Seto vooral de huidige belangstelling voor biologische determinanten van pedofilie veelbelovend vindt. Ook aandacht voor incest ontbreekt (in hoofdstuk 6) niet in dit boek.

Na aandacht voor definities, meten en etiologie gaan de hoofdstukken 7 en 8 over risicotaxatie en interventies om eerste seksueel misbruik en recidive te voorkomen. Beide hoofdstukken zijn boeiend en geven gedegen overzichten van onze kennis. Bijzonder interessant vond ik Seto's antwoord op de vraag hoe het eerste seksuele misbruik van kinderen te voorspellen. Zijn oordeel over de effectiviteit van onze klinische interventies, dient ons bescheiden te maken in onze therapeutische aanspraken over wat we reeds kunnen: “The effectiveness of psychological treatments to reduce sex offender recidivism has not been convincingly demonstrated” (p. 190) en “Despite the intuitive appeal of pharmacological or surgical interventions to reduce sexual drive and thus the likelihood of contact with children by pedophilic sex offenders, the empirical support for the idea that such interventions can reduce sexual recidivism is not strong.” (p. 192)

Wat te denken van dit boek? Heeft Seto zijn twee hoofdoelen bereikt? Seto geeft zeker een goed en genuanceerd overzicht van onze wetenschappelijke kennis. In zekere zin is zijn tekst in die zin ‘verraderlijk’ voor de (niet in het onderwerp ingevoerde) lezer. Seto schrijft compact en behandelt veel onderwerpen tegelijk. Daarbij probeert hij steeds de verschillende gezichtspunten (bijvoorbeeld over gebrekkige deugdelijkheid van een diagnostische methode; of over de niet-effectiviteit van een klinisch interventieprogramma) te verenigen in een synthese. Afgezien van het feit dat ik de syntheses niet altijd even geslaagd vind, vergt het boek de nodige voorkennis en inspanning om te lezen. Wie deze inspanning opbrengt, zal veel leren over pedofilie en pedoseksueel gedrag. Of Seto met zijn boek bijdraagt aan een meer genuanceerde maatschappelijke bejegening van mensen met pedofilie weet ik niet, maar ik hoop het van harte. Wat Seto precies onder een dergelijke benadering verstaat, vat hij helder samen in zijn voorwoord (en daar verwijs ik de lezer verder naar).

Wie een eerste kennismaking met Seto's werk zoekt alvorens dit boek te lezen, kan terecht bij een recent artikel van hem in de *Annual Review of Clinical Psychology* (Seto, 2009), maar ik hoop dat na deze kennismaking velen dit boek zullen lezen.

Luk Gijs, psycholoog

Literatuur

- Blanchard, R., Cantor, J.M., & Robichaud, L.K. (2006). *Biological factors in the development of sexual deviance and aggression in males*. In H.E. Barbaree & W.L. Marshall (Eds.). *The juvenile sex offender* (2nd ed., pp. 77-104). New York: Guilford.
- Seto, M.C. (2009). Pedophilia. *Annual Review of Clinical Psychology*, 5, 391-407.

Declercq, F. (Red.) (2008). **Seksuele, geweld- en levensdelicten. Psychopathologie van daders**. Leuven: Acco, 318 pag., € 32,00.

In de lijn van de ondertitel 'Psychopathologie van daders' wordt dit boek ingedeeld in twee grote delen: een theoretisch deel met als titel 'Daderprofielen' en een tweede deel dat de feitelijke medico-psycho-sociale aanpak in de gevangenis bespreekt met als titel: 'De medico-psychosociale aanwezigheid in en rond de gevangenis'. Redacteur Frédéric Declercq stelt in het 'Woord vooraf' dat het boek een poging is om de wetenschappelijke kennis en de praktijkervaring van de forensisch deskundige te kaderen binnen de wetenschappelijke literatuur op dit gebied. Dat in het boek voornamelijk de mannelijke dader besproken wordt, vindt Declercq een tekort dat echter niet de indruk mag wekken dat vrouwelijke daders niet bestaan en dat psychopathische, borderline, psychotische en perverse persoonlijkheidsstructuren geen vrouwelijke keerzijde zouden hebben.

Van de acht hoofdstukken waarin het eerste deel opgedeeld is zijn de eerste vijf door Declercq zelf geschreven. In 'Seksueel misbruik van kinderen' heeft hij het over persistent kindermisbruik. Onderscheid wordt gemaakt tussen extrafamiliaal en incestueus misbruik. Meta-analyses tonen aan dat bij extrafamiliaal misbruik twee hogere orde-factoren verklarende en voorspellende waarde hebben: seksueel deviante aantrekking tot kinderen enerzijds, en een chronische, diep ingebedde antisociale levenshouding anderzijds. Deze factoren spelen bij incestueus kindermisbruik geen voorname rol want incestplegers zijn niet significant seksueel aangetrokken tot kinderen en ze beantwoorden ook niet aan een antisociaal profiel. Een vaak gehoorde maar niet wetenschappelijk gevalideerde verklaring voor incest is dat het kind als substituut zou dienen voor een ontbrekende seksuele relatie met de moeder. Vanuit forensisch oogpunt is het boven beschreven onderscheid tussen deze drie types kindermisbruikers -de perversen, de psychopaten en de incestplegers - van wezenlijk belang omdat de delictkenmerken, de gevaarsinschatting en het risico op recidive verschillend zijn en omdat therapeutische interventies andere accentueringen vragen. Negatieve sociale invloeden, chronische conflicten binnen intieme relaties, emotionele vervreemding, depressie, traumatische voorgeschiedenis enz., zijn ook factoren die kunnen samenhangen met seksueel kindermisbruik, maar meestal liggen ze aan de basis van accidenteel of eenmalig misbruik en hebben ze weinig voorspellende waarde voor persistent misbruik.

In 'Seksueel geweld ten aanzien van vrouwen' stelt

Declercq dat seksuele delinquenten met volwassen slachtoffers een nog heterogenere groep vormen omdat verkrachtingen zeer verscheidene gronden kunnen hebben, ook niet seksuele als woede en haat. Ook de strikt seksuele motieven kunnen divers zijn - bijvoorbeeld sadistisch of niet - en al dan niet het symptoom zijn van een achterliggend affectief disfunctioneren. Het in de forensische praktijk vaak gebruikte en ad hoc best gevalideerde model van Knight & Prentky onderscheidt vijf soorten daders op basis van onderliggende motieven: de opportunistische, de seksueel sadistische, de seksueel niet-sadistische, de algemeen woedende en de wraakzuchtige. Onderzoek heeft aangetoond dat sommige types verkrachters op prototypische wijze gerelateerd kunnen worden aan bepaalde klinische structuren: de neurose, de psychopathie en de schizofrene psychose.

In 'Affectief en predatorisch geweld' worden de verschillende manieren om gewelddaden in te delen (volgens de mate van bekendheid met het slachtoffer, volgens de ernst en de aard van de letsels, de aan- of afwezigheid van voorbedachtheid, het al dan niet seksuele karakter, alsook de juridische delictcategorieën) door Declercq als onvolkomen beschreven, omdat ze niet altijd bij machte zijn de eigenheid van een gewelddaad weer te geven. Zowel delicten omwille van interpersoonlijke conflicten, wraakdelicten als ongeplande of impulsieve delicten worden gepleegd óf gepaard gaande met oncontroleerbare affecten óf op een koelbloedige wijze als het doordacht resultaat van een bewuste keuze. Om een meer exacte taxatie van geweldsdelicten te verkrijgen werd gezocht naar een conceptualisering van geweld op zich. Men onderscheidt zowel bij de mens als bij het dier twee varianten: affectief en instrumenteel of predatorisch geweld. Deze worden dan verbonden met fenomenen als amnesie, specifieke persoonlijkheidsstructuren en recidiverisico. Zo blijkt, op uitzonderingen na, predatorisch geweld het kenmerk te zijn van psychopaten, komt amnesie enkel voor bij affectief geweld en ligt het recidiverisico hoger bij predatorisch dan bij affectief geweld. Klassieke therapeutische interventies sorteren geen effect op plegers van predatorisch geweld.

Het vierde hoofdstuk heeft de titel 'Affectief en predatorisch geweld: persoonlijkheidsstructuren en dynamieken'. Bij niet-psychopaten is geweld normaliter van affectieve aard, met als meest voorkomende aanleiding interpersoonlijke conflicten binnen hechtingssituaties. De spil waarrond partnergeweld en doding draaien is een symbiotische, ambivalente emotionele binding en een virtuele of effectieve relatiebreuk is in de regel de aanleiding. Bij borderline subjecten is het geweld cyclisch en de cyclus kan gesloten worden met een verzoening of een doding. Geweld is bij deze populatie ernstig, frequent en vatbaar voor verergering. Zij zijn ook de prototypische en meest gewelddadige stalkers. Hoewel egodystoon wordt de haat bewust beleefd. Het overgeremde type pleegt minder ernstig geweld en de frequentie ervan is beperkter. Het geweld escaleert normaliter niet en kan op termijn afnemen en verdwijnen. De woede en haat worden niet bewust beleefd, maar ervaren als een diffuse spanning. Dit is ook het geval bij schizofrenen, die

evenwel de negatieve effecten niet erkennen na de gewelddaad, in tegenstelling tot de dwangneurotici. De gewelddaad van de schizofreen verschijnt voor de buitenwereld uit het niets en is in de regel dodelijk. Bij borderline en schizofrenie kan het geweld een predatorische dimensie hebben hoewel predatorisch geweld het handelsmerk van de psychopaat is, ook in die situaties die normaliter van affectieve aard zijn. Partnergeweld is vatbaar voor escalatie en veroorzaakt de meeste en ernstigste fysieke letsels bij het slachtoffer. Anders dan bij affectieve geweldplegers zijn partnergeweld en doding bij psychopaten in de eerste plaats een zaak van macht en controle. De aanleidingen beperken zich dan ook niet tot een dreigende of effectieve separatie en het geweld limiteert zich niet tot hechtingsrelaties. Geweld is gegeneraliseerd. In tegenstelling tot affectief geweld bij borderline, dwangneurose en schizofrenie is predatorisch geweld bij psychopaten egosyntoon. Koelbloedig hypoemotioneel, proactief en berekend geweld sluit immers naadloos aan bij een persoonlijkheidsorganisatie die zich typeert door de afwezigheid van emotionele diepgang, schuldgevoelens, empathie, verantwoordelijkheidszin en schrik. Ook de narcistisch geïnspireerde nood aan almacht, controle en bezit predisponeren tot predatorisch geweld.

In 'Geheugen en amnesie binnen het forensische veld: amnesie bij daders en accuraatheid van het geheugen van slachtoffers en getuigen' stelt Declercq dat daders van ernstige delicten vaak amnesie claimen en beweren gigantische lacunes te hebben in hun geheugen. Wetenschappelijk onderzoek toont echter aan dat extreem stresserende en traumatische gebeurtenissen accuraat en betrouwbaar kunnen worden gepercipieerd, opgeslagen en gereproduceerd. Ze worden zelfs beter herinnerd dan neutrale en positieve. De herinneringen zijn zowel bij volwassenen als bij kinderen vanaf 3 à 4 jaar eveneens consistent over langere tijdspannes. Van cruciaal belang is dat de accuraatheid en de consistentie enkel slaan op een segment van de te percipiëren en te reproduceren informatie. Alleen de kritische details worden onthouden, wat uitvalt betreft in essentie perifere details of elementen die niet of in een indirect verband staan met de stressor. Voor de forensische praktijk betekent dit dat de gebrekkige herinnering van perifere details niet toestaat de accuraatheid of waarachtigheid van kritische informatie te hypothekeren, althans niet op wetenschappelijke basis. Bij psychopaten werden deze patronen niet teruggevonden, wat niet verwonderlijk is gezien hun affectief disfunctioneren.

In hoofdstuk zes, geschreven door Astrid Boelaert, is 'Psychopathie' het thema. Dat begrip is niet weg te denken uit de forensische psychologie. Zij beschrijft de stoornis in zijn diverse relevante aspecten en zowel de subklinische vorm van het construct psychopathie of 'de succesvolle psychopaat' als de klinische vorm ervan of 'de criminele psychopaat'. Na een korte transculturele verkenning wordt de PCL-R van Hare (Psychopathy Checklist Revised) als diagnostisch element en de klinisch relevante implicaties ervan besproken. Boelaert beschouwt deze test als het referentie-instrument om het construct psychopathie naar het concept van Hare op een valide en betrouwbare manier te

meten. Er wordt gewezen op het feit dat ondanks de gemeenschappelijkheid van de kernproblematiek verschillende verschijnings- en uitingsvormen mogelijk zijn. Vanuit empirisch onderzoek wordt bevestigd dat het om een hoog-risicogroep gaat, zowel wat recidiverisico als delictgevaarlijkheid betreft. De kans op persisterende gewelddadigheid is zeer groot. Een klinisch relevante implicatie is de vaststelling dat het huidig therapeutisch aanbod onvoldoende, soms zelfs contraproductieve effecten heeft zodat de ontwikkeling van aangepaste behandelingsvormen noodzakelijk is.

'Ontwikkelings- en persoonlijkheidsgerelateerde vormen van jeugddelinquentie' van de hand van Samuel Markey onderscheidt twee vormen van jeugddelinquentie: het ontwikkelingsgerelateerde type en het persoonlijkheidsgerelateerde type. Bij het ontwikkelingsgerelateerde type hangt het delinquent gedrag nauw samen met al of niet problematische dynamische ontwikkelingsprocessen in de puberteit en de adolescentie, zoals de psychoseksuele ontplooiing, het separatieproces ten aanzien van de ouders, de identificatie met leeftijdsgenoten enz. Het persoonlijkheidsgerelateerde type hangt niet samen met normale of problematische ontwikkelingsprocessen in de tienerjaren, maar is de rechtstreekse uiting van een verstoord persoonlijkheidsprofiel dat zich al vanaf de vroege kinderjaren manifesteert. Psychopatische trekken liggen hier aan de basis.

In 'Psychose en criminaliteit' stelt Jochem Willemsen dat de psychoticus in vergelijking met de algemene bevolking een verhoogd risico heeft op criminaliteit, wat evenwel genuanceerd moet worden naar het type psychose en het type criminaliteit. Algemene factoren zoals middelengebruik, leeftijd waarop het eerste delict plaatsgrijpt en psychopathie kunnen deze criminaliteit gedeeltelijk verklaren. Deze factoren blijken waardevol voor het voorspellen van recidive bij psychotische daders. De specifieke criminogene factor die in de kern van de psychotische pathologie ligt manifesteert zich anders bij de verschillende klinische varianten van de psychose zodat ook de 'passage à l'acte' zich anders manifesteert. De schizofreen voelt vanuit zijn eigen lichaam een ongecontroleerde arousal, gaande van spanningen tot hallucinaties, voelt zich vreemd in en bedreigd door zijn eigen lichaam. Soms voelt hij zich gedwongen een feit te plegen om de spanningsopbouw te stoppen. De paranoïcus situeert de pathologie in een malafide buitenstaander. Wordt deze achtervolger te bedreigend dan kan de paranoïcus zich genoodzaakt voelen om tot actie over te gaan om een onrecht dat hem aangedaan wordt te herstellen. De erotomaan is een variant op de paranoïcus waarbij haat omgezet wordt in liefde. Aan de achtervolger worden geen kwaadaardige maar liefdevolle bedoelingen toegeschreven, die evenwel kunnen omslaan in excessieve liefdeseisen waartegen de erotomaan zich moet verdedigen. De melancholicus ten slotte gaat ten onder aan de zelfkwellendheid die zijn geweten hem oplegt. Zijn passage à l'acte is een ultieme poging om af te rekenen met dit geweten. Voor de psychoticus is de 'passage à l'acte' dus geen uitbarsting van agressie, geen gehoorzaamheid aan imperatieve hallucinaties, maar een oplossingspoging als de dreiging van de pathologische essentie te groot wordt of 'toeslaan om verlost te zijn van

de vervreemding, van de achtervolger of van het geweten.' Vanuit dit perspectief is de psychoticus verantwoordelijk voor zijn daden, hoe vreemd en ongemotiveerd die voor de maatschappij ook moge lijken.

In het tweede deel van dit boek stelt Isabelle Storme in 'De eigenheid van het werken binnen de psychosociale dienst (PSD) van de gevangenen' de psychosociale dienst voor zoals die actueel functioneert in de Belgische gevangenen. Ze bespreekt achtereenvolgens: de personeels-samenstelling; de missie binnen het Directoraat-generaal Penitentiaire Inrichtingen; de specifieke context van het werken binnen een penitentiaal kader zoals het wettelijk kader, de regels eigen aan de gevangenis, de structurele elementen volgens het type inrichting, problemen als bijvoorbeeld het veiligheidsbeginsel; de taken en opdrachten van de PSD zoals het psychosociaal onthaal van gedetineerden, het verlenen van advies, de penitentiaire begeleiding zowel in voorhechtenis als na veroordeling, de pretherapeutische begeleiding, het begeleiden van het gevangenis-personeel, betrokken zijn bij lokale projecten in de gevangenis, problemen aanpakken als rapportage, werken met allochtone gevangenen; de samenwerking met andere partners zoals zorgequipen, justitiehuisen, gemeenschapsinstellingen.

Tot slot behandelt Max Vandenbroucke in 'De medico-psychosociale aanwezigheid in en rond de gevangenis: het expertiseluik, de opdrachten en de methodologie van de psychosociale dienst' de zorg in de gevangenen, in het bijzonder het (onvoldoende) aanbod ervan, de (on)mogelijkheid van psychotherapie, de problematiek van de gedwongen hulpverlening, de indicatiepolitiek bij het aanvragen van een expertise, de drie systemen in de psychosociale expertise (de narratieve methode, het formeel onderzoeks-schema en het psychosociaal detentieplan), de adviezen voor de strafuitvoeringsrechtbank, de risicotaxatie, de penitentiaire bejegening van seksuele delinquenten, aanpak van de problematische delinquent en de verhouding tussen strafrecht en psychiatrie.

Als 'geweten en toekomstperspectief de twee belangrijkste factoren van de reguleringsfunctie van de mens zijn' (Mönks, 1971) dan moet ik vaststellen dat aan geen van beide factoren veel aandacht is gegeven in dit boek. In het eerste gedeelte valt op dat de redacteur zelf het leeuwendeel van de hoofdstukken heeft geschreven, wat gelukkig niets afdoet aan de kwaliteit van elk hoofdstuk maar toch de vraag doet stellen of geen grotere diversiteit mogelijk was. Ook valt op dat de auteurs op één uitzondering na van dezelfde universiteit komen. Maar dit zijn formele kritieken. Inhoudelijk is het boek goed te genieten. De hoofdstukken laten zich vlot lezen, zijn goed gedocumenteerd vanuit de literatuur, zijn flink gestoffeerd met meta-analyses maar hebben ook oog waar mogelijk voor empirische verificatie, op enkele uitzonderingen na. Bijzonder spijtig vind ik dat het tweede deel uitsluitend de Belgische situatie behandelt, die toch erg afwijkend is van de Nederlandse. Zo bestaat er in België bijvoorbeeld geen TBS (Ter Beschikking Stelling) als in Nederland. Omdat het boek in de Nederlandse taal geschreven is en dus maar een beperkt afzetge-

bied heeft, verdient het aanbeveling bij een volgende druk een behandeling van de Nederlandse aanpak van gedetineerden toe te voegen en het aldus voor Nederlanders aantrekkelijker te maken. Afgezien van dit euvel kan ook de in forensische theorie geïnteresseerde Nederlander veel deugd hebben aan dit boek.

Gabriël Van Damme, psycholoog

Literatuur

Mönks, F.J. (1971). *Gewetensgroei en gewetensfunctie*. Nijmegen: Dekker & van de Vegt.

Gianotten, W.L., Meihuizen-de Regt, M.J., & Son-Schoones, N. van (Red.) (2008). *Seksualiteit bij ziekte en lichamelijke beperking*. Assen: Van Gorcum, 652 pag., € 95,00.

De afgelopen jaren ontstond er bij de ontwikkeling en implementatie van trainingen voor het bespreekbaar maken van seksualiteit binnen de revalidatiezorg, de behoefte aan een boek over seksualiteit en revalidatie. 'Seksualiteit bij ziekte en lichamelijke beperking' is uit deze behoefte voortgekomen. Dit 652 bladzijden tellende boek zag voor het publiek het levenslicht op 9 september 2008 tijdens de overhandiging aan Karin Spaink op het gelijknamige congres in Amersfoort. Maar liefst 64 experts hebben een bijdrage geleverd aan dit boek. De inzet om dit boek tot een samenhangend geheel te maken weerspiegelt de gedrevenheid en liefde van de redactie om het belang van seksualiteit bij ziekte en lichamelijke beperking onder de aandacht te brengen bij mensen die hiermee te maken hebben. Het is een handboek en naslagwerk geworden voor een grotere doelgroep dan alleen de professionals binnen de revalidatie. Het boek is onderverdeeld in zes modules. Voorafgaand aan iedere module wordt in een korte introductie beschreven wat er per hoofdstuk in de betreffende module wordt behandeld. Erg praktisch; ook voor deze boekbespreking! De kern van dit boek vormt de bespreking van 20 specifieke ziektebeelden. Hierbij wordt onderscheid gemaakt in typische revalidatiebeelden, chronische ziekten, blind- en doofheid. Wij zullen per module beschrijven wat de lezer er in kan vinden.

In Module I 'Seksualiteit' wordt een overzicht van de 'normale seksualiteit' gegeven. Voor seksuologen die bekend zijn met het boek 'Seksuologie' (Gijs et al., 2004) betekent dit veel overlap. We zullen om die reden niet alle hoofdstukken beschrijven. Het werkmodel van Enzlin stond nog niet in dit leerboek. Het model kan gebruikt worden bij de analyse van de manier waarop een ziekte/beperking seksualiteit kan beïnvloeden. Er kan met behulp van dit model onderscheidt gemaakt worden tussen de directe en indirecte invloed (via de fysieke conditie en het psychisch welzijn) op de seksualiteit. En daarnaast kunnen primaire en secundaire indirecte gevolgen worden onderscheiden. Dit onderscheidt wordt in de meeste hoofdstukken in module 3 - waarin specifieke ziektebeelden worden besproken - teruggevonden.

Het hoofdstuk over functionele neuroanatomie van sek-

sualiteit is voor ons als psychologen hier beter te volgen dan in het leerboek Seksuologie. Het is uitgebreider met heldere afbeeldingen. Door voorbeelden van beschrijvingen van mensen met specifieke beschadigingen krijgt de lezer direct een indruk van de impact op de seksuele beleving. Hoofdstuk 1.4 over de psychoseksuele ontwikkeling van kinderen en jongeren is - samen met hoofdstuk 2.2 over de verstoorde ontwikkeling en beleving, en de hoofdstukken over spina bifida en cerebrale parese uit module 3 - een must voor medewerkers op scholen en jeugdafdelingen van revalidatiecentra. Het kan ook gebruikt worden ter ondersteuning bij de voorlichting van kinderen met deze aandoening en hun opvoeders. In het hoofdstuk over de bevordering van seksuele gezondheid wordt de link gelegd naar de gezondheidsbevorderende aspecten van seksualiteit. Harde wetenschappelijke conclusies zijn nog niet goed te trekken, maar het heeft er alle schijn van dat plezierige seks gezond is!

In Module II worden de verstoringen die kunnen optreden in het seksueel functioneren als gevolg van lichamelijke aandoeningen en medische interventies in het algemeen beschreven. Zo wordt er gekeken naar de verstoringen in het proces van verwerken van seksuele prikkels. Een deel van deze informatie komt weer terug in de specifieke beelden in module 3. Ook de verstoringen in de psychoseksuele ontwikkeling bij een chronische ziekte of een lichamelijke beperking op jonge leeftijd worden hier belicht. Bij het lezen van dit hoofdstuk moesten we denken aan de woorden van revalidatieseksuoloog Jim Bender: "voor veel jonge mensen met een lichamelijke beperking moet seks eerst nog gevalideerd worden." Dit naar aanleiding van zijn ervaringen met jong volwassenen binnen de revalidatiezorg. Aandacht voor de impact op het gezinssysteem wordt ook benadrukt in deze module. Het systeemdenken wint aan invloed binnen de zorg. Het laatste hoofdstuk uit deze module gaat over de invloed van medische interventies - zoals medicatie, operaties, radiotherapie, onderzoeken en/of opnames - op de seksualiteit. Bij de bespreking van de invloed van medicijnen met hun seksuele bijwerkingen zijn de belangrijke groepen medicijnen, die bij de twintig ziektebeelden uit module 3 in gebruik zijn overzichtelijk, op een rij gezet. De lijst wordt afgesloten met een opsomming van meer algemene middelen en hun invloed op de seksualiteit.

In Module III wordt vanuit het perspectief van een bepaalde ziekte of beperking naar de verstoring van seksualiteit gekeken. De twintig ziektebeelden die aan bod komen zijn: cerebrovasculair accident (CVA), traumatisch hersenletsel, cerebrale parese, dwarslaesie, spina bifida, multipale sclerose, spierziekten en verwante aandoeningen, aandoeningen van nieren en urinewegen, darmziekten, kanker, diabetes mellitus, epilepsie, ziekte van Parkinson, blindheid en slechthoortendheid, en doofheid. De keuze voor juist deze ziektebeelden is gemaakt vanuit de behoefte uit het veld naar een boek over seksualiteit bij de belangrijke diagnosegroepen uit de revalidatie en bij chronische ziekten. Volgens de redactie blijven de gemaakte keuzes en indeling echter arbitrair. Men is zich ervan bewust dat ook op andere terreinen van de gezondheidszorg dezelfde behoefte bestaat. De

indeling is voor elk ziektebeeld min of meer dezelfde. Eerst wordt algemene informatie over het ziektebeeld gegeven. Daarna wordt de aantasting van het seksueel functioneren door het ziektebeeld beschreven. Dit gebeurt aan de hand van 1. premorbide factoren, 2. seksuele disfuncties als direct gevolg, 3. seksuele disfuncties en verstoorde intimiteit als indirect gevolg en 4. de aantasting van het seksueel functioneren door behandeling. In de introductie van deze module wordt de lezer aangeraden eerst de algemene beschouwing uit hoofdstuk 3.15 over kanker te lezen als introductie op deze module. Voor de lezer die dit boek als naslagwerk gebruikt is dit wellicht een onhandige keuze. Door de bijdragen van alle auteurs is module 3 een mooi naslagwerk en daarmee een bron van inspiratie voor onderwijs, onderzoeks- en trainingsdoeleinden. Vooral op het gebied van goed onderzoek blijkt er nog veel werk te verrichten. Tot slot zijn de hoofdstukken uit deze module goed bruikbaar als toevoeging aan het diagnostische arsenaal van de geïntegreerde gezondheidszorg.

In Module IV staat de behandeling van seksuele problemen centraal. Voor niet seksuologisch geschoolde professionals heeft deze module veel te bieden. Maar ook voor seksuologen valt in deze module wat te halen. Er wordt aandacht besteedt aan het op een professionele manier bespreekbaar maken van seksualiteit door medewerkers binnen de zorginstellingen. In hoofdstuk 4.2 wordt het Plissit-model uit de doeken gedaan. Dit model is nuttig wanneer je niet seksuologisch geschoolde hulpverleners gaat trainen in het bespreekbaar maken van seksualiteit, maar ook om niveaus van behandelinterventies inzichtelijk te maken. Diverse seksuologische modellen van (re)validatie krijgen in dit hoofdstuk aandacht. Zoals de weegschaalmethode van Gianotten en het kwantummodel van Schnarch. Verder wordt er in deze module een beschrijving gegeven van de mogelijkheden van medicamenteuze behandeling van seksuele disfuncties bij ziekten en lichamelijke beperking. Tot slot wordt er stil gestaan bij de aspecten van een meer technische aanpak. Er komen verschillende disciplines aan het woord die betrokken kunnen worden bij het seksuologische revalidatieproces van een patiënt. Echt een multidisciplinaire benadering! Wij hebben ons voordeel al met deze kennis gedaan. Concreet hebben wij onlangs bij een patiënte met spina bifida met incontinentieklachten en seksuele problemen een bijdrage kunnen leveren door de bijdrage van Paul Rabsztyrn aan deze module, waarin hij een 'vaginaal plugje' als hulpmiddel bij incontinentie adviseert.

Module V bespreekt aspecten van voortplanting en is vooral van belang voor de mensen die vanuit hun beroep te maken hebben met erfelijkheid, anticonceptie, verloskunde en fertiliteit. Praktische problemen waar men mee te maken kan krijgen bij de gynaecologie met deze groep patiënten passeren de revue. Maar de module is ook belangrijk voor revalidatie- en huisartsen die hierover vragen kunnen verwachten van patiënten of hun opvoeders. Het is voor ouders en patiënten met de desbetreffende ziektebeelden belangrijk over dit onderwerp goed geïnformeerd te zijn. Wanneer je als seksuoloog werkt met mensen met een van de 20 beschreven ziektebeelden is het een handig naslagwerk. Het

hoofdstuk over anticonceptie was voor onszelf een overzichtelijke samenvatting.

Module VI gaat in op de overkoepelende aspecten van zorg en de voorwaarden waaronder een hulpverlener en instellingen zo optimaal mogelijk zorg kunnen verlenen rond seksualiteit. Het accent ligt in deze module op de bejegening vanuit de hulpverleners en instellingen. Toegelicht aan de hand van voorbeelden uit de praktijk van hulpverleners binnen de revalidatie, verpleeg- en verzorgingshuizen. Belangrijke situaties om als professional maar zeker ook als instelling bij stil te staan, te bespreken en beleid op te maken. Tijdens het lezen werden ook wij hierdoor weer aan het denken gezet. Een nuttige conclusie is dat we ons ervan bewust moeten zijn dat optimale betrokkenheid en professionele distantie, voor de verschillende disciplines binnen zorginstellingen een andere betekenis kan hebben! Hierbij komen ook de thema's uit het laatste hoofdstuk om de hoek kijken: gezondheidsvoorlichting en gezondheidsbevordering.

The sky is the limit moet de redactie gedacht hebben. Alsof 652 bladzijden nog niet genoeg zijn, is aan het boek ook nog een dvd toegevoegd. Op deze dvd staat werkelijk van alles: PowerPoint-presentaties, casuïstiek, korte films, folders, interviews met deskundigen en een aantal artikelen waarnaar verwezen wordt in het boek. Van sommige hoofdstukken uit het boek staat de volledige literatuurlijst op de dvd en niet in het boek zelf. Begrijpelijk gezien de omvang van het boek. Maar als lezers vonden wij dit niet zo handig. Er zit geen strakke lijn in wat er op de dvd staat. We begrepen uit de verantwoording dat dit te maken heeft met onder meer auteursrechten, onvindbaarheid van bronnen en kans op veroudering van bijvoorbeeld foldermateriaal. De dvd is echt iets waarin je ter voorbereiding op een training of college lekker kunt grasduinen. Het is een kostbare verzameling van 'van alles wat' en een enorme toegift op een boek met een schat aan informatie. Het boek zou met de deskundigheid en het enthousiasme van de auteurs en redactie gemakkelijk dubbeldik geworden kunnen zijn.

Ellen de Groot, psycholoog & Charlotte Tuijnman Raasveld, psycholoog

Literatuur

Gijs, L., Gianotten, W., Vanwesenbeeck, I., & Weijnenborg, Ph. (Red.) (2004). *Seksuologie*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

Eeltink, C., Batchelor, D., & Gamel, C. (2006). **Kanker en seksualiteit. Veranderingen en gevolgen voor de behandeling. Handboek voor verpleegkundigen**. Amsterdam: Internetuitgeverij van Haaster, 96 pag., € 15,00.

Katz, A. (2007). **Breaking the silence on cancer and sexuality. A handbook for Healthcare providers**. Pittsburgh, USA: Oncology Nursing Society, 280 pag., US\$ 70,00.

Binnen de seksuologie ontwikkelen zich geleidelijk aparte gebieden die vragen om een eigen set vaardigheden, kennis

en attitude. Eén van die terreinen, zeg maar subspecialisaties, is de oncoseksuologie. Jaarlijks krijgen in Nederland ± 75.000 mensen kanker en in België ± 55.000 mensen. Bij 50-55% van hen lukt het om de kanker volledig te genezen. Geschat wordt dat in Nederland ongeveer 580.000 mensen wonen (en in België ongeveer 425.000) die nog in curatieve behandeling zijn, die de kanker overleefd hebben of die terecht zijn gekomen in de palliatieve fase. Bij dat laatste is de behandeling niet meer gericht op het stoppen van de kanker, maar op een optimale kwaliteit van leven met de niet-meer-behandelbare kanker.

De data uit de literatuur lijken aan te geven dat tussen 35% en 50% van de mensen met kanker gedurende geruime tijd of blijvend geconfronteerd wordt met problemen op het gebied van seksualiteit of intimiteit. Het bijzondere bij kanker is dat het merendeel van die seksuele problemen niet veroorzaakt wordt door de ziekte zelf, maar door de behandeling met zijn agressieve chirurgische, radiotherapeutische en chemotherapeutische interventies.

Krijgt die problematiek de nodige aandacht? Nee! In de seksuologie is dat in ieder geval nog niet echt doorgedrongen. In de oncologie dan? In het contact tussen patiënt en oncoloog blijkt de emotionele barrière meestal te groot voor het gesprek rond het thema seksualiteit. Gelukkig geldt dat in mindere mate voor de oncologieverpleegkundige. Dat is meestal een vrouw en met haar is het gesprek doorgaans gemakkelijker, er is ook meer tijd voor en het kost bovendien minder. Vooral voor haar is dit boek geschreven. Het bevat de broodnodige kennis over de invloed van kanker en behandeling op seksualiteit en op fertiliteit.

Het boek van Eeltink en collega's begint met twee algemene hoofdstukken over seksualiteit en over veranderingen op het gebied van seksualiteit en fertiliteit. Daarna komt de echte inhoud, op een zeer plezierige manier schematisch weergegeven.

Een uitgebreid hoofdstuk 'chirurgie' bespreekt de belangrijke vormen van kanker en zet daarbij steeds naast elkaar: soort behandeling; anatomische verandering; mogelijke functionele verandering; mogelijke problemen voor de seksualiteit; beleving van de patiënt en psychosociale gevolgen; mogelijke behandeling; en als laatste verpleegkundige voorlichting. Het volgende hoofdstuk doet datzelfde, maar nu gaat het over de chirurgische en radiotherapeutische gevolgen voor fertiliteit. Bij het hoofdstuk over medicamenteuze therapie zijn de gevolgen voor seksualiteit en fertiliteit gecombineerd. Eerst komen de chemotherapeutica aan bod, waarbij ook steeds vermeld wordt hoe lang de excreta (urine, ontlasting, speeksel en sperma) besmet zijn. Vervolgens krijgen de hormonale behandelingen aandacht, dan de immunotherapie, dan de overige medicijnen en het laatste deel van dit hoofdstuk gaat in op de gevolgen van stamceltransplantatie.

Hoofdstuk 7 behandelt 'Seksuele hulpverlening en oncologische verpleegkunde'. Voor de verpleegkundige beroepsgroep is daarbij het PLISSIT model van Annon gebruikt. Dat past goed bij de stelling van de auteurs 'Revalidatie is een visie op zorg en geen fase van zorg'. Daarbij is ook aandacht voor het belang van seksuele gezondheid en

voor de preventie van seksuele disfuncties. Het hoofdstuk sluit af met een lijst met hulpmiddelen en geneesmiddelen die kunnen helpen om verstoring op te heffen of te verminderen. Voor seksuologen die te maken krijgen met patiënten met kanker zal 'de revalidatie' vooralsnog wél een fase van zorg zijn. Als zij worden ingeschakeld is dat doorgaans pas als het al ernstig fout is gegaan. Het zou dan ook goed zijn als ook de seksuologie al veel vroeger in het proces een structurele bijdrage levert in de keten van diagnostiek, cure and care.

Dit boek is uitgegeven met stevig papier en met een ringband zodat het goed open blijft liggen bij een gewenste tabel. Wat het bovendien bijzonder maakt is de vormgeving. Het heeft prachtige, kleurige illustraties en alleen al daardoor is opzoeken van informatie in dit boek een plezier.

Voor wie en in welke fase is dit boek nuttig? In de fase van behandeling en herstel is dit boek een must voor de verpleegkundige, werkzaam in de oncologie. Mijns inziens geldt dit ook voor de oncoloog en de oedeemfysiotherapeut. In de fase van herstel zal vooral de psycho-oncologische professional voordeel hebben bij de geboden informatie. Ook de seksuoloog kan in deze fase al worden ingeschakeld, maar meestal komt diens bemoeienis pas later expliciet aan de orde. Maar ook voor de huisarts, die bij kanker doorgaans met alle fasen van het proces te maken krijgt, is dit boek een waardevolle bron van aanvullende informatie.

Ter vergelijking bespreek ik hier ook een ander boek over kanker en seksualiteit. Geschreven door Anne Katz, gepromoveerd verpleegkundige en vroedvrouw uit Zuid Afrika en nu werkzaam in de oncologie in Manitoba, Canada. Naar mijn mening heeft dit boek een heel andere rol.

Ik kan me niet herinneren ooit een boek over de relatie tussen ziekte en seksualiteit te hebben gelezen met zo'n realistische, empathische en tegelijk deskundige benadering. Dit is echt een boek voor de mensen uit de oncologische sector die daadwerkelijk durven doordenken over seksualiteit en intimiteit en die daar verder mee willen.

Het boek is opgebouwd uit vijf delen. In deel 1 'Seksualiteit in de context van kanker', staat een hoofdstuk over assessment. Katz gebruikt in dit boek naast het PLISSIT model ook het BETTER model. BETTER is een acroniem voor: Bringing up the sexual topic; Explaining that sex is a part of quality of life; Telling patients that resources will be found to address their sexual concerns; Timing the intervention; Educating patients about sexual side effects of treatment; Recording. Stel je eens voor dat dat rijtje in het systeem van iedere medische professional zou zitten en daadwerkelijk zou worden toegepast!

Deel 2 behandelt hoe kanker op seksualiteit inwerkt. Met aparte hoofdstukken over diverse vormen van kanker: borst; prostaat; gynaecologisch; testis; colorectaal; hematologisch; hoofd-hals; blaas; en penis. Bij ieder hoofdstuk staat een casus met vragen, waarover achter in het boek antwoorden en commentaar wordt geleverd.

Deel 3 gaat over 'De impact van kanker op individu en gezin' met aparte hoofdstukken over de adolescent met kanker; de volwassene; de senior; het paar; de terminaal zieke; en over lesbische en homoseksuele patiënten. Die laatste

thema's, die in de meeste boeken doorgaans helemaal geen aandacht krijgen, zijn hier met veel kennis én met veel respect behandeld. Deel 4 gaat in op de verschillende vormen van behandeling bij kanker en het effect daarvan op seksuele functie met aparte hoofdstukken over operatie, chemotherapie en radiotherapie. Deel 5 behandelt 'Tools for healthcare providers' met hoofdstukken over counseling en verwijzingen, maar ook met een apart hoofdstuk over research.

Dit boek is echt een handvat voor de oncoseksuologie en ik vind het dan ook een must voor de seksuologische professional die zich daadwerkelijk bezighoudt met kanker.

Woet L. Gianotten, arts

Dieltjens, C., & Meurs, P. (2008). **Seksuele ontwikkeling en de rol van broers en zussen. Siblingseks: spelletjes, nieuwsgierigheid, misbruik en incest.** Apeldoorn/Antwerpen: Garant, 102 pag., € 14,90.

Siblings: ze groeien op in het zelfde gezin, zijn van dezelfde generatie en hebben een intieme band voor het leven. Er is tussen broers en zussen vaak een intense gehechtheid en loyaliteit. Siblings groeien dan ook samen op met intimiteit en lichamelijkheid en beïnvloeden hierdoor als vanzelfsprekend elkaars seksuele ontwikkeling. Dat is het uitgangspunt voor het boek 'Seksuele ontwikkeling en de rol van broers en zussen', geschreven door Sofie Dieltjens en Patrick Meurs. Beide auteurs zijn verbonden aan het Instituut voor Familiale en Seksuologische wetenschappen van de KU Leuven.

De relatie tussen broers en zussen in de seksuele ontwikkeling is nog weinig onderzocht volgens de auteurs. Dat is op zich verbazingwekkend, omdat seksueel getint gedrag tussen broers en zussen voor de hand lijkt te liggen. Immers: als broer of zus heb je altijd een leeftijdgenootje bij de hand. Bovendien leef je samen en zijn er veel dagelijks terugkerende praktische, intieme momenten waarop je vanzelfsprekend samen bent. Uit onderzoek is bekend dat seksueel getint gedrag bijvoorbeeld voorkomt als siblings bij elkaar in bad zitten, 'vadertje en moedertje' spelen of elkaar zien en aan kunnen raken bij het verschonen van een luier of bij het aan- en uitkleden. Toch constateren de auteurs dat seksueel getint spel minder vaak voorkomt tussen siblings dan tussen leeftijdgenootjes buiten het gezin. De auteurs melden dat de meeste ouders seksualiteit tussen broers en zussen geen groot probleem vinden. Zeker niet als de kinderen nog jong zijn. Seksueel getint spel tussen kinderen buiten het gezin is vaak meer beladen. Daarbij heb je immers te maken met de waarden en normen van meerdere ouders én de samenleving. Opvallend is de rol die ouders hebben bij de seksuele ontwikkeling. De reactie van ouders is van invloed op de seksuele ontwikkeling van kinderen: ouders die reageren op wat zij als negatief gedrag ervaren, maken het kind ten onrechte angstig en straffen het. Het kan zich dan 'vies' gaan voelen.

Het eerste deel van het boek gaat over welk seksueel getint spel tussen broers en zussen op jonge leeftijd voor-

komt. Hierbij vragen de auteurs zich af wat broers en zussen in de verschillende levensfasen bij elkaar zoeken op het vlak van seksuele ontwikkeling en identiteitsvorming en waarin seksualiteit tussen siblings verschilt met kinderen van buiten het gezin. De auteurs baseren zich hierbij op literatuuronderzoek en daarnaast op casussen uit de eigen praktijk. Hun doel is meer kennis te verkrijgen over de seksuele ontwikkeling en de relatie tussen broers en zussen om vervolgens kinderen op een gezonde manier met seksualiteit om te leren gaan in een 'verseksualiseerde maatschappij'.

De seksuele ontwikkeling wordt in dit boek benaderd vanuit de bekende psychoanalytische en systeemtheoretische invalshoek. De auteurs willen een duidelijk onderscheid maken tussen gemiddeld seksueel getint gedrag en seksueel misbruik, maar slagen hierin niet echt in. Er ontstaat eerder de indruk dat er vanuit een idee dat seksueel gedrag vaak 'afwijkt' is gekeken naar het seksuele contact tussen siblings. De psychoanalytische visie biedt dan ook weinig kader voor een positieve blik op seksualiteit, omdat het uitgaat van de visie dat frustraties de reden zijn voor seksueel gedrag en dat seksueel gedrag aan vastomlijnde fasen gebonden is. Om de seksuele ontwikkeling vanuit positieve zin te begrijpen als een proces waarin kinderen experimenteren met seksuele gevoelens om hiermee in relatie tot anderen om te leren gaan, geeft een interactioneel ontwikkelingsperspectief meer houvast. Het biedt een breder zicht op de wijze waarop het kind en de omgeving elkaar beïnvloeden. Het biedt bovendien meer houvast voor de beschrijving van een brede, gemiddelde seksualiteitsontwikkeling.

De uitgangspunten in het eerste deel zijn de aanloop voor het zwaartepunt van het boek: deel twee. Dat gaat geheel over de problematiek van seksualiteit tussen siblings: (het vermoeden van) incest en seksueel misbruik. De auteurs beschrijven welk seksueel getint gedrag tussen siblings grensoverschrijdend is. Aan de hand van een definitie van incest en seksueel misbruik, geven zij vervolgens aan wat 'gezond' seksueel gedrag bij kinderen is. Voor de hand liggend lijken daarbij de aspecten van macht en manipulatie. De grens voor incest en misbruik is echter moeilijk te trekken, volgens de auteurs. Daarom gaan zij uit van een aantal essentiële factoren die van invloed zijn op die definitie, zoals: het leeftijdsverschil tussen de kinderen, seksueel gedrag moet voor beide kinderen fasegebonden zijn, binnen een niet te groot leeftijdsverschil, op basis van vrijwilligheid plaatsvinden en vanuit een leeftijdsadequate motivatie. Bovendien zijn de frequentie van het seksueel gedrag en de duur ervan bepalend voor 'gezond' seksueel spel.

De invalshoek van seksuele problemen is belangrijk volgens de auteurs. Zij vinden het belangrijk alert te zijn op misbruik in het gezin omdat incest in siblingrelaties minder vaak wordt opgemerkt door volwassenen en bovendien wordt geringschat. Dit is volkomen ten onrechte, stellen de auteurs, want de gevolgen ervan zijn minstens zo ingrijpend als andere vormen van seksueel misbruik. Er zijn in de relatie tussen siblings factoren die de kans op incest kunnen vergroten. Juist doordat er een vertrouwde band is, de

ander binnen handbereik en doordat er volgens de auteurs vaak sprake is van machtsongelijkheid. Vooral het verschil in leeftijd en de plek in de kinderrij in het gezin lijken hierbij voor de auteurs een beslissende rol te spelen.

Vanzelfsprekend is de aandacht voor seksueel misbruik belangrijk. Toch is het jammer dat dit de enige invalshoek is bij een onderwerp als seksuele ontwikkeling tussen siblings. Omdat de invalshoek van seksuele problemen al doorschemert in het eerste deel van het boek, krijgt ook de, overigens summiere, bespreking van de gezonde seksuele ontwikkeling hierdoor een wat negatieve kleur. Het verdient zeker ook een wat meer positieve belangstelling. Vooral omdat we in een tijd leven waarin intimiteit en seksualiteit tussen kinderen onderling toch al gauw als negatief gezien wordt.

Seksuele ontwikkeling en de rol van broers en zussen is een interessant thema, maar helaas vanuit een vrij traditionele visie en kader beschreven. Hoe kun je iets positief benaderen op grond van een negatieve invalshoek? Dat is vrijwel onmogelijk. Terwijl er waarschijnlijk meestal bij seksueel spel tussen siblings geen sprake is van een probleem. Immers, siblings spelen en delen met elkaar. Ook op het gebied van seksualiteit. Soms gaat dat gezellig, soms is er ruzie. Dat is inherent aan veel samenzijn. Volwassenen maken zich hierover over het algemeen niet veel zorgen. Hooguit corrigeren ze de kinderen als die het te bont maken. Dat kunnen zij ook doen, als zij dit nodig vinden, bij seksuele spelletjes van kinderen.

Het boek is dan ook vooral bedoeld voor hulpverleners die met slachtoffers van de gevolgen van seksueel misbruik te maken hebben. Het kan hulpverleners helpen de problematiek helpen inschatten en geeft hen informatie over negatieve gevolgen hiervan. Het boek geeft echter geen breed en wetenschappelijk beeld van algemeen voorkomend seksueel getint gedrag bij kinderen binnen het brede spectrum van gedragingen binnen de seksuele ontwikkeling. De auteurs geven aan het einde van het boek aan te hopen met dit boek een aanzet te geven voor verder onderzoek. Dat lijkt een mooie en nuttige wens.

Channah Zwiep, pedagoog